ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN KİMYA KURSUNDA KİMYƏVİ RABİTƏ SAYLARININ HESABLANMASI ÜSULLARI

M.M.Abbasov, S.M.Abbaszadə, A.V.Zülfiqarova, V.H.Əsgərov

Məktəb kursunda kimyəvi rabitələrin əsas dörd növü-ion, kovalent, hidrogen və metal rabitələri tədris olunur. Bizim tədqiqat işimiz isə kimyəvi birləşmələrdə əsasən σ (siqma) və π(pi)-rabitələrin saylarının riyazi hesablanmasına aiddir.

Pedaqoji ədəbiyyatda bu istiqamətdə ciddi bir elmi tədqiqat işi aparılmamış və diqqətdən kənarda qalmışdır. Bəzi ədəbiyyatlarda isə ayrı-ayrı sinif birləşmələrdə polyar-kovalent rabitələrin hesablanması üçün müxtəlif üsullar verilmişdir. Məsələn [1, 12]-ci ədəbiyyatda oksigenli turşuların, eləcədə ammonium duzlarında, əsaslarda polyar-kovalent rabitələrin saylarının hesablanması üsulları aşağıdakı kimi izah olunur.

Oksigenli turşuların normal və ikiqat duzlarında polyar-kovalent rabitənin sayı turşu əmələgətirən elementin valentliyi ilə turşu qalığının sayına olan hasilinə bərabər olur.

Normal duz	Molekulunda polyar-kovalent rabitələrin sayı	İkiqat duz	Molekulunda polyar-kovalent rabitələrin sayı
$Na_2\overset{VI}{S}O_4$	6	$NaK\overset{VI}{S}O_4$	6
$K_3\overset{V}{P}O_4$	5	$Na_2K\overset{V}{P}O_4$	5
$Ca(\overset{IV}{N}O_3)_2$	8	$NaAl(\overset{VI}{S}O_4)_2$	6
$K_2\overset{IV}{C}O_3$	4	$KNa\overset{IV}{C}O_3$	4

Oksigenli turşuların turş duzlarında polyar-kovalent rabitənin sayı turşu əmələ gətirən elementlə turşunun əsaslığına aid olub,metalla əvəz olunmayan hidrogenin sayı cəminin turşu qalığının indeksinə hasilinə bərabər olur.

Turş duzlar			
Hidroduzlar	Molekulunda polyar-kovalent rabitələrin sayı	Dihidroduzlar	Molekulunda polyar-kovalent rabitələrin sayı
$NaH\overset{IV}{C}O_3$	5	$NaH_2\overset{V}{P}O_4$	7
$Ca(H\overset{VI}{S}O_4)_2$	14	$Ca(H_2\overset{V}{P}O_4)_2$	14
$Na_2H\overset{V}{P}O_4$	6	$Al(H_2\overset{V}{P}O_4)_3$	21

Əsasi duzlarda polyar-kovalent rabitələrin ümumi sayı hidroksil qrupunun sayı və oksgenli turşu qalığındakı turşu əmələ gətirən elementin valentliyi ilə indeksi hasilinin cəminə bərabər olur.

Əsasi duzlar			
Hidrokso duzlar	Molekulunda polyar-kovalent rabitələrin sayı	Dihidrokso duzlar	Molekulunda polyar-kovalent rabitələrin sayı
$Cu(OH)Cl$	1	$Fe(OH)_2Cl$	2
$Al(OH)\overset{VI}{S}O_4$	7	$Al(OH)_2\overset{IV}{N}O_3$	6

Qarışıq duzlarda da bu qaydalar gözlənilir	
Qarışıq duzlar	Molekulunda polyar-kovalent rabitələrin sayı
$CaCl\overset{IV}{N}O_3$	4
$Al\overset{IV}{N}O_3\overset{VI}{S}O_4$	10
$CrBr\overset{VI}{S}O_4$	6

Oksigensiz turşuların (HF, HCl, HBr, HJ, H_2S) qələvi metal (Li, Na, K) və qələvi torpaq metallarla (Ca, Sr, Ba) normal duzlarında əsasən ion rabitəsi olur.

Duzlarda və qələvilərdə polyar-kovalent rabitələrin sayı daha dəqiq onların qrafik formulları ilə müəyyən edilir.

Əsaslarda polyar-kovalent rabitələrin sayı (ammonium duzlarından başqa) molekulundakı hidroksid qruplarının sayına bərabərdir.

Əsaslar	Molekulunda polyar-kovalent rabitələrin sayı
NaOH	1
$Cu(OH)_2$	2
$Al(OH)_3$	3

Oksigenli turşuların malekulundakı polyar-kovalent rabitələrin sayı turşunun əsaslığına bərabər olur.

Turşular	Əsaslılığı	Molekulunda polyar-kovalent rabitələrin sayı
HCl	1	1
HBr	1	1
H_2S	2	2

Oksigenli qeyri-üzvü turşuların molekulunda polyar-kovalent rabitələrin sayı turşu əmələ gətirən elementin valentliyi ilə turşunun əsaslığına aid olan hidrogen atomlarının sayı cəminə bərabərdir.

Turşular	Əsaslılığı	Molekulunda polyar-kovalent rabitələrin sayı
$H_2\overset{IV}{C}O_3$	2	6
$\overset{I}{H}\overset{V}{N}O_3$	1	6
$H_3\overset{V}{P}O_2$	1	6
$H_3\overset{V}{P}O_3$	2	7
$H_3\overset{V}{P}O_4$	3	8
$H_2\overset{VI}{S}O_4$	2	8

Ammonium ionunda (NH_4^+) polyar-kovalent rabitələrin sayı 4-ə bərabərdir.Onda ammoniumlu birləşmələrə yuxarıdakı qaydaları tətbiq etsək onlardakı polyar-kovalent rabitələrin sayı aşağıdakı kimi olar.

Ammoniumlu birləşmələr	Molekulunda polyar-kovalent rabitələrin sayı
NH_4OH	5
NH_4Cl	4
$(NH_4)_2\overset{VI}{S}O_4$	14
$(NH_4)_2H\overset{V}{P}O_4$	14

[1, 12]-ci ədəbiyyatda yalnız qrafik quruluşa əsasən üzvi maddələrdə siqma rabitələrin saylarının hesablanması qaydası verilmişdir.

Qeyri-metal atomları arasında birqat(təkqat) rabitələrin hamısı siqma, ikiqat rabitələrdən biri siqma, digəri π(pi), üçqat rabitələrdən biri siqma, ikisi isə π(pi) rabitədir. Məsələn,

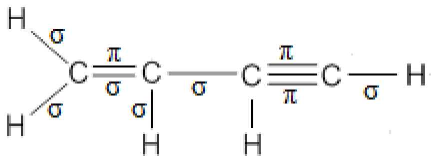

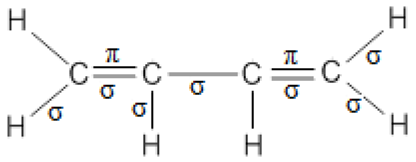

[10]-cu ədəbiyatdada eyni ilə [12]-ci ədəbiyatdada olduğu kimi siqma və π- rabitələrin saylarının yalnız qrafik formul əsasında hesablanması qaydası verilmişdir.

Ədəbiyyat [1]-də üzvi birləşmələrin ayrı-ayrı siniflərinin ümumi formulu əsasında siqma rabitələrin hesablanması üsulları verilmişdir.

Karbohidrogenlərin ümumi formulu	Alkan C_nH_{2n+2}	Alken C_nH_{2n}	Alkin C_nH_{2n-2}	Alkadien C_nH_{2n-2}	Aren C_nH_{2n-6}	Tsikloalkan C_nH_{2n}
Molekulunda: Siqma rabitələrin ümumi sayı	*3n+1*	*3n-1*	*3n-3*	*3n-3*	*3n-6*	*3n*
π (pi) rabitələrin sayı	-	1	2	2	1	-

Oksigenli üzvi birləşmələr	Doymuş biratomlu spirtlər $C_nH_{2n+1}(OH)$	Doymuş ikiatomlu spirtlər $C_nH_{2n}(OH)_2$	Doymuş aldehidlər və ketonlar $C_nH_{2n}O$	Doymuş birəsaslı karbon turşuları $C_nH_{2n}O_2$
Molekulunda:				
Siqma rabitələrin ümumi sayı	*3n+2*	*3n+3*	*3n*	*3n+1*
π (pi) rabitələrin sayı	-	-	1	1

Yuxarıdakı misallardan görünür ki, nə qeyri-üzvi, nədə üzvi birləşmə malekulunda rabitələrin saylarının hesablanması üçün ümumi formul yoxdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. M.M.Abbasov. Kimya I hissə. DİK, Abituriyent, 2007, 420 s.

2. R.Ə.Əliyeva, V.M.Abbasov, M.M.Məhərrəmov, M.M.Abbasov və b. VIII sinif kimya dərsliyi. Bakı, Aspoliqraf, 2015, 208 s.

М.М.Аббасов, С.М.Аббасзаде, А.В.Зюлфигарова, В.Х.Аскеров

Методы расчета химических связей в курсе химии в общеобразовательных школах

РЕЗЮМЕ

В статье представлены объяснения видов химических связей, правила их расчетов, методы расчета сигма и пи- связей органических, и полярно-ковалентных связей отдельных неорганических молекул как учебный материал для общеобразовательских школ.

M.M.Abbasov, S.M.Abbaszade, A.V.Zulfigarova, V.H.Asgerov

Methods for calculating chemical bonds in the course of chemistry in general schools

SUMMARY

The article provides explanations of the types of chemical bonds, the rules of their calculations, methods for calculating sigma and pi- bonds of organic, and polar-covalent bonds of individual inorganic molecules as educational material for general education schools.

Açar sözlər: kimyəvi rabitə, qeyri-polyar, polyar kavalent rabitə, siqma, pi-rabitə

Ключевые слова: полярная и неполярная ковалентная связь, сгма связь, пи-связь

Key words: chemical bond, polar and nonpolar covalent bond, sigma bond, pi-bond.